

Ümmü'l-Kurâ Bağlamında Kur'an'da Şehir Tasarımının İmkânı

The Possibility of Urban Design in the Qur'an in the Context of "Umm Al-Qura"

Faruk TUNCER^a

^aMarmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(Emekli) Öğretim Üyesi,
İstanbul, Türkiye

Received: 28.10.2022

Received in revised form: 06.01.2023

Accepted: 06.01.2023

Available online: 10.03.2023

Correspondence:

Faruk TUNCER

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(Emekli) Öğretim Üyesi,
İstanbul, Türkiye
faruktuncer@gmail.com

ÖZ Kur'an'da şehir ve kente ilişkin kelimeler bulunmaktadır. Ancak bu kelimeler şehrin ve kentin önemi nedeniyle kullanılmamaktadır. Söz konusu kelimelere daha ikincil nedenlerden dolayı yer verildiği görülmektedir. Ayrıca bir kısım âyetlerde eski yerleşim birimlerine yönelik bazı atıflar yapılmakta ve az da olsa kısmi şehir tasvirlerine yer verilmektedir. Bunların ne anlama geldiği, bu tasvirlerden bir şehir tasarımı çıkarılabilir mi ya da Kur'an açısından bir şehir bilincinden söz edilebilir mi gibi sorular bu makalenin ana temasını oluşturmaktadır. Buradan hareketle, Kur'an ve şehir ilişkisi gibi geniş bir alan, özellikle Ümmü'l-kurâ (ام القرى) ifadesi bağlamında sınırlandırılmak suretiyle ele alınacaktır. Bunu yaparken konuya iki farklı şekilde yaklaşılacaktır. Birincisi Kur'an'da yer alan bazı kelimelerin linguistik tahlilleri yapılacak, ikinci olarak ise şehir ve kente ilişkin bilgilerin kronolojik olarak tekabül ettiği gerçekliğin açığa çıkarılması sağlanmaya çalışılacaktır. Bu açıdan Kur'an'ın inmeye başladığı yüzyılda, şehir bağlamında Mekke'nin durumu ve söz konusu kentte yaşayanların şehir ve kent bilinci konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Kur'an'da iki yerde geçen Ümmü'l-kurâ ifadesi çoğu Kur'an tefsirinde Mekke olarak yorumlanmıştır. Modern dönem yorumlarda ise bu ifade biçiminden bir şehir modeli ya da tasarımı çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bize göre bu yaklaşım sorunludur ve gerçeği yansıtmamaktadır. Makalede, Ümmü'l-kurâ ifadesinin şehir ile ilgisi sorgulanırken; kullanımın hem dilsel hem de olgunun kendisi olarak şehir merkeze alındığında, ne Ümmü'l-kurâ ifadesinden bir şehir tasarımı çıkarılabildiği ne de Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Mekke'nin siyasal ve toplumsal olarak bir şehir kültürünün gerektirdiği donanımına sahip olduğu söylenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an; Tefsir; Ümmü'l-Kurâ; Mekke; şehir; karye

ABSTRACT There are words related to city and city in the Qur'an. However, these words are not used due to the importance of the city and the city. It is seen that these concepts are included for more secondary reasons. In addition, some references to old settlements are made in some verses and it is seen that partial city descriptions are included, albeit a little. Questions such as what these descriptions mean, can a city design be deduced from these descriptions, or whether can we talk about a city consciousness in terms of the Qur'an are the main themes of this article. From this point of view, a wide area such as the relationship between the Qur'an and the city will be discussed, especially in the context of the expression Umm al-kurâ. In doing so, the subject will be approached in two different ways. Firstly, linguistic analyzes of some words in the Qur'an will be made, and secondly, the city and the reality in which the information about the city corresponds chronologically will be tried to be revealed. In this context, the situation of Macca in terms of urbanism in the century when the Qur'an began to descend, and the level of city and city awareness of the inhabitants of the city in question is of particular importance for our subject. The expression Umm al-kurâ, which occurs in two places in the Qur'an, has been interpreted as Macca in most Qur'anic interpretations. In modern period interpretations, a city model or design is tried to be extracted from this expression. In our opinion, this approach is problematic and does not reflect reality. In the article, while questioning the relevance of the expression Umm al-kurâ with the city; When the user is taken to the city center as both linguistic and phenomenon itself, it can be said that neither a city design can be deduced from the expression Umm al-kurâ, nor that Macca had the political and social equipment required by a city culture at the time the Qur'an was revealed.

EXTENDED ABSTRACT

The city and terms and concepts related to the city are seen in the Qur'an. The most important of these concepts are medina and Karya. Other words are also used. In some verses, references are made to old settlements in some verses and it is seen that partial city descriptions are made, albeit a little. These words and what these descriptions mean or how they should be interpreted is one of the issues that should be emphasized. Can a city design be deduced from the use of city-related words or descriptions of the city? This question can be answered in two different ways. First, how the city and urbanism developed, based on direct historical data; with the help of sociology, anthropology, history, archeology, economics, and other social disciplines, the level of the century when the Qur'an began to descend can be considered together. Secondly, it can be determined what the literal meanings of the words and descriptions of the city in the Qur'an correspond to. But this latter is rather difficult; because the explanation of words or verses is only an act of tafsir. This is the first step for what needs to be done, and more is necessary. First of all, other data revealed by Islamic sciences on this subject are also needed. For example, the information revealed by the science of Sirah and hadith contains important clues in this regard. It is obligatory to apply for information about the period of ignorance. Information about the socio-cultural level of Macca as a city, the society in which the Prophet was born and grew up and lived, especially in the period of Ignorance, especially in the siyer and hadith. In light of this information, the reality revealed in the verses will be closely related to the appearance of the 7th-century Macca and the cultural and social lives of the people living in this city. The expression Umm al-qura, which occurs in two places in the Qur'an, has been interpreted as Macca according to most Qur'anic interpretations. However, its meaning area is subject to some discussions. Sometimes it is presented as evidence for the universality of the Qur'an, sometimes a city model is derived from it. In our opinion, both approaches are problematic and do not reflect reality as a whole. Essentially, in this article, while the relevance of the expression Umm al-kurâ to the city is questioned, this usage, which occurs in only two places, will be taken to the city center both linguistically and as the phenomenon itself. It will be discussed whether Macca has the political and social equipment required by a city culture in the environment where the Qur'an was revealed. The city of Macca, attained the character of Umm al-qura after the revelation of the Qur'an, or whether it was always the favorite city of the region before that, will not be discussed at the level of assumption, but at the level of social reality. In the century when the Qur'an was revealed, was the Umm al-qura status of Macca limited to Arabia or is it possible to consider it in a wider context?

Kur'ân'ın bir şehir tasavvuru var mıdır ya da ondan toplumsal yaşam biçiminin gelişmiş örneklerine ilişkin genel bir tutum çıkarılabilir mi? Daha açık bir ifadeyle, Kur'ân ve şehir üzerine söylenenlerin reel bir karşılığı var mıdır? Ya da Kur'ân'da geçen Ümmü'l-kurâ/ام القرى ifadesinden hareketle Mekke'nin bir "metropol" olduğu söylenebilir mi? Doğrusu bu soruların cevabı hem Kur'ân hem şehir gibi iki farklı disiplini ilgilendirmesi nedeniyle kısa yoldan verilemez. Bir makale sınırları içinde, konuyu tüm Kur'ân ile değil, Ümmü'l-kurâ ifadesi ile sınırlandıracağız. Bu ifadenin geçtiği iki âyet bağlamında meseleyi değerlendirecek, ilgili âyetlere müracaat etmeyi de ihmal etmeyeceğiz. Çalışmada eleştirel bir yöntem takip edilecektir.

Kur'ân'ın deyimsel kullanımlarından biri olan Ümmü'l-kurâ, genellikle Mekke olarak yorumlanmıştır. Hicaz toprakları dikkate alındığında, vahyin beşiği olan Mekke'nin, gelişmişlik açısından Medine, Taif, Hayber gibi diğer şehirlere olan üstünlüğü çok belirgindir. Kaynaklarda, Mekke'ye rakip olabilecek Suhar ve Deba gibi bir kısım şehirlerden bahsedilmesi¹, o şehirlerin sadece panayırları nedeniyledir. Oysa Mekke sadece panayırları ve ticarî kapasitesiyle önde olan bir şehir değildir. Onun farklı açılardan da civar şehirlere bariz bir üstünlüğü söz konusudur. Hicret sonrasında, Peygamber'in vefatına yakın Medine'nin, şehir olarak bir adım öne çıkması, bu durumu bozmamaktadır. Mekke, başta Kâbe olmak üzere, sahip olduğu diğer dini ve dolayısıyla kültürel üstünlükleri nedeniyle tarih boyunca etrafında yer alan şehirlerin daima önünde olmuştur. Haccın ritüelleri içerisinde Medine yer almaz. Oraya sadece Hz. Peygamber'e duyulan saygının ve sevginin bir nişanesi olarak gidilir. Bu nedenle olgunun kendisi olarak Mekke'yi, kavramsal olarak ise Ümmü'l-kurâ ifadesini ele almak aynı zamanda yaşamının büyük bir bölümünü Mekke'de geçiren Hz. Peygamber'in tasavvurunda yer alan şehri çözümlenmek anlamı taşımaktadır.

¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arabi kable'l-İslâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1980, 1/174.

Bazı yorumlarda, Ümmü'l-kurâ ifadesinin yer aldığı âyet, bir kısım farklı maksatlarla bağlam dışında ele alındığı görülmektedir. Aslında bu tutum, sadece bizim ele alacağımız konuya münhasır değil, genel bir yaklaşımın sonucudur. Kur'ân hakkında konuşanların, öznel ve kişisel iddialarını ona söyletmedeki genel tutumları bu âyetin yorumunda da kendini göstermektedir. İlahiyat alanında yazılan akademik makalelerde buna dair bolca örnek bulmak mümkündür. "Kur'ân'da şehir" ya da "Kur'ân'a göre şehir anlayışı" başlıklı makaleler² ne yazık ki ilmi titizlikten uzak bir görüntü vermektedir ki bunlara ilerleyen bölümlerde kısa da olsa temas edilecektir. Esasta ise makalede şu soruların cevabı aranacaktır: Kur'ân'da Ümmü'l-kurâ ifadesi ne anlama gelmektedir, buna benzeyen başka ifadeler var mıdır? Bu ifadelerden hareketle bir şehir tasavvurunun imkanından söz edilebilir mi ve nihayet 7. Yüzyıl dünya şehirleri arasında Mekke gerçekten bir metropol görüntüsü vermekte midir?

1. ÜMMÜ'L-KURÂ'NIN ANLAM ALANI

Ümmü'l-kurâ ifadesi Kur'ân'da iki âyette geçmektedir:

1. eş-Şûrâ 42/7: (وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنذِرَ يَوْمَ الْجُمُعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فِیَ قَرِيبٍ فِی الْجَنَّةِ وَقَرِيبٍ فِي) (السَّعِيرِ).³
2. el-En'âm 6/92: (وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُّصَدِّقٌ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ) (وَهُمْ عَلَىٰ صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ).⁴

Her iki âyetin bağlamı da olumsuzdur. el-En'âm sûresindeki kullanımın baş tarafı olumlu bir duygu verse de ikinci kısmı, eş-Şûrâ sûresi 7. âyet ile uyum halindedir. Her iki âyetin muhtevasında, Mekke sakinlerini korkutma hedefi güdülmektedir.⁵ eş-Şûrâ sûresi'nin bir kısım âyetlerinin Medenî olması,⁶ onun bölümleri arasında herhangi bir kopukluk ortaya çıkarmamaktadır. Sûrede yer alan âyette, Kur'ân'ın Arapça vahy edilmesi, (Mekke) ikamet eden ahalinin korkutulması ve cem (kıyamet) günü ile korkutma gibi üç husus dile getirilmektedir. el-En'âm sûresi'nde de benzer şekilde Kureyş'in Mekke'deki serkeş tavırları karşısında kitaba vurgu yapılmakta, sonra da Mekke sakinleri ahiretle korkutulmaktadır. Görüldüğü üzere *Ümmü'l-kurâ* ifadesine aşırı bir anlam yüklenmemektedir. Yani bu ifade, her iki âyette de 7. Yüzyıl sıradan insanının bildiği, Mekke'den başka bir yer değildir. Müfessirler, Ümmü'l-kurâ'nın Mekke olduğunda ittifak halindedirler.⁷ Dolayısıyla bu konuda en ufak bir şüphe bulunmamaktadır.

² Örnek için bk. Hasan Elik, "Kur'ân'da Şehir Tasarımının Nitelikleri (Mekke Örneği)", *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1998, sy. 7-8, s. 40-55/48-63; Ali Karataş-E. Özbek Sert, "Kur'an ve Şehir", (*Şehir ve Erdem* içinde), Fecr Yayınları, Ankara, 2017, s. 17-35; Köksal Alver, "İslam Şehri Kurmak: Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru", *TYB Akademi Dergisi*, 2015, c. 15, s. 73- 85; Ferruh Kahraman, "Kentlerin Doğuşu: Kur'ân'da Yerleşim Yeri Anlamına Gelen Kelimeler", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2020, c. 24, sy. 1, s. 391-413; Kassem Toueir, "Kuran'ın Bakış Açısıyla Şehirlerin Planlanması Şam-ı Şerif'in İnşasında Fıkıh ve Sünnet'in Tesiri", çev. Nurettin Gemic, *Hikmet Yurdu*, 2010, c. 3, sy. 5, s. 323-342; Tahsin Koçyiğit, "Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 2, sy. 31, s. 73-88.

³ "Biz sana böyle Arapça bir Kur'ân vahyettik ki Anakent (Mekke'y) ve çevresinde bulunanları ikaz edip; (vukuunda) asla şüphe bulunmayan toplanma gününe karşı uyarasın. (O gün), bir bölük cennette, bir bölük ateştedir."

⁴ "Bu da Anakent (Mekke'y) ve çevresindeki (kasaba)ları uyarman için sana indirdiğimiz feyz kaynağı ve kendinden önceki (Tanrı Kitabı)nı doğrulayıcı bir Kitaptır. Ahirete inananlar, buna inanırlar ve onlar, namazlarına devam ederler."

⁵ M. İzzet Derveze, *et-Tefsîrül-hadis tertibu's-suveri hasebe'n-nüzûl*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Kahire, 2000, 4/121, 438.

⁶ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir el-câmiu beyne fenniyyi'r-rivayeti ve'd-dirayeti min ilmi't-tefsîr*, tahk. Abdurrahman Umeyre, Dâru İbni Haldûn, Beyrut, 1994, 4/687; Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Dâru't-Tunusiyye, Tunus, 1984, 25/23-24.

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, tahk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire, 2001, 9/402; 20/469; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Atıyye el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-veciz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, tahk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001, 2/322, 5/27; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esru'd-Dîn el-Endelûsî. *el-Bahrü'l-muhîr*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muriz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, 4/183, 7/487; Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, tahk. Adil Ahmed el-Mevcûd-Ali Muhammed Muavvad, Mektebetü'l-Arabiyye, Riyad, 1418/1998, 2/371; Muhammed Fahreddin b. Ömer er-Râzî. *Mefâtihu'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.

Âyetin "çevresindekiler" (*havleha*) ifadesi ile kastettiğine gelince; "Mekke'nin etrafında yer alan komşu şehirler" yönünde yorumlayanlar⁸ olduğu gibi İslam tebliğinin evrenselliği bağlamında ele alanlar da bulunmaktadır.⁹ Ümmü'l-kurâ ifadesinin Mekke olduğunda şüphe bulunmazken, şüphe ona yüklenen anlamlar ile ilgilidir. Bunlar arasında en yaygını Mekke'nin yeryüzünün merkezi olmasından dolayı bu adı aldığı ve onun Arap Yarımadası'nda en eski yerleşim merkezi olduğu bilgisidir.¹⁰ Oysa her yıl çevre köylerdeki halkların orada toplanması sebebiyle Ümmü'l-kurâ adının verildiği yönündeki görüş,¹¹ dile getirilenler arasında bize göre en tutarlı olanıdır. "Ümmü'l-kurâ" ifadesi salt Kur'ân tarafından dile getirilen bir ifade olmayıp, bu isim İslam'dan önce de kullanılmaktaydı.¹² Mekke'ye hac için Arabistan'ın dört bir yanından gelenlerin olduğu düşünüldüğünde; Kâbe'nin sadece Mekkelilerin değil, civardaki Arapların da dinî merkezi olduğu sonucu çıkarılabilir. İslamiyet'ten önce de Mekke, o zamanki bütün Araplar'ın inanç merkeziydi.¹³ Mekke'nin tarihi geçmiş, çok eskilere gitmektedir. Hz. İbrahim'in Kâbe'yi Hz. Peygamber'den yaklaşık 2500 yıl önce inşa ettiği¹⁴, buranın daha önce çöl olduğu, fakat orman ve sudan tamamen yoksun olmadığı, daha önce iskân edilmemiş olsa da Hz. İbrahim'in bu bölgenin iskâna elverişli olduğunu sezdiği ve bunun için ailesini oraya yerleştirdiği söylenmektedir.¹⁵

Aslında Mekke demek Kâbe demektir. Kâbe ve ona bağlı çok sayıda kutsal etkinlik Mekke'yi Ümmü'l-kurâ yapan yegâne unsurlardır. Bir bakıma şehrin varlık nedenidir. Mekkelilerin İslam'ın ilk yıllarında Kâbe'ye hürmeten evlerini onun gibi dört köşeli değil, yuvarlak yapmaları, evlerin yüksekliğinin Kâbe'yi geçmeyecek şekilde özen göstermeleri¹⁶ onlarda şehir bilincinin varlığını göstermez, ona duyulan hürmetin kutsallıkla ilgili olduğunu gösterir. Mekke'yi merkezi bir şehir yapan sebeplerin başında Kâbe gelir. Çocukların analarının etrafında toplandığı gibi, bütün insanlar da Kâbe'nin etrafında toplanırlardı.¹⁷ Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından yeryüzünde ilk ev/mabed olarak B(M)ekke'de inşa edilmesine Kur'ân'ın yaptığı vurgu, müfessirler tarafından Âl-i İmrân 3/96 bağlamında, onun "hidayet ve bereket sembolü" bir mabet olması yönüyle açıklanmıştır.¹⁸ Peki Kur'ân'ın "ilk ev" vurgusu ne anlama gelmektedir? Kâbe ile ilgili anlatılan mitolojik karakterli rivayetlerin kaynağı çoğunlukla bu âyetle ilişkilendirilmektedir. Ancak Kur'ân'ın verdiği bilgi şehircilik anlamında değişmez ve kesin bir yargı bildirmekten ziyade, Yahudilerin Beyt-i Makdis'i ilahi din geleneği açısından Kâbe'den üstün görmelerine karşı, verilmiş bir cevap olarak görülebilir.¹⁹ Yoksa evrensel bir bilgi değildir.²⁰

Kur'ân, Ümmü'l-kurâ ifadesine şayet özel bir anlam yüklüyor ise bu, "أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا" şeklindeki kullanımda görülen "kültürel havza" anlamı olmalıdır. Âyette Arap diline atıfta bulunması bu görüşü destekler mahiyettedir. Söz konusu "kültürel havza" için belirleyici olanlardan biri dildir, iletişimidir.

⁸ ez-Zemahşeri, *Keşşâf*, 2/371; Elmalılı, *Hak Dini*, 2/903; Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 7/372.

⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/403; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahemd el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, tahk. Kâmil Muhammed- Gayâs el-Hâc Ahmed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1467/2006, 18/447; er-Râzî, *Mefâtih*, 27/148-149.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk., Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke vema cæ fihâ mine'l-âsâr*, tahk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheys, *Mektebetü'l-Esedî*, 2003, 1/131 vd.; Şihabuddîn Ebû Abdullah Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1397/1977, 1/255, 4/463.

¹¹ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1/254-255.

¹² Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul, 1992, 33-34.

¹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmajYayınevi, Ankara, 2006, 31.

¹⁴ Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayani, İstanbul, 1986, 1/245, 247.

¹⁵ M. Hamidullah, "el-l'laf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", *Ankara Ün. İlahiyat Fak Dergisi*, çev. İsmail Cerrahoğlu, 1961, sy. 9, s. 213.

¹⁶ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 1/100.

¹⁷ er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/86.

¹⁸ Ebu Hayyan, *Bahru'l-muhît*, 3/6; er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/162-165.

¹⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/593; Ebu Hayyan, *Bahru'l-muhît*, 3/6-7; el-Kurtubî, *el-Câmi' li* 5/207; er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/155; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Keşir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Müessesetü Kurtubâ, Kahire, 1421/2000, 3/114; Ebu'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Merkezi Hırc li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003, 3/678.

²⁰ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 1/131.

Kur'ân'ın hitabî/sözsözsel karakteri dikkate alındığında, onun Arap zihniyetini olgunun kendisinden ziyade dil üzerinden bir dönüşüme zorladığı söylenebilir. Bu dil, coğrafi alanın kabile veya insanların ortaklaşa kullandıkları dildir. Yani Arapçadır. Zaten merkeze aldığımız âyette de inzara vesile olan iki husustan biri Arapça'yı vurgulamaktadır. Cahiliye dönemi Araplarının, yüksek düşüncenin ürünü olan "dil ve şehir" arasındaki kolerasyona aşına olmadıkları ortadadır. Kur'ân'ın Arapça indirilmesi Ümmü'l-kurâ'nın inzarı için gerekçe yapılmıştır. Arapların kendini tanımlarken algıladığı ayrımlar arasında en belirgin olanı dil olduğundan "أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا" ifadesindeki Arapça vurgusu, sadece Arap dilini merkeze almaz, aynı zamanda Arap kavmine (toplumuna) de gönderide bulunur. Bu yönüyle Kur'ân, Acem kelimesinin bu dilsel farklılığına vurgu yapmaktadır.²¹ Araplarla Arap olmayanlar (Acem) arasındaki temel farklardan biri dildir.²² Bu farklılığa dikkat çeken âyette, en-Nahl 16/103'te "*Hak'tan saparak kendisine yönel-dikleri adamın dili a'cemi (yabancıdır, açık değildir), bu ise apaçık Arapça bir dildir*", Arap dilinin karşıtı olarak geçen *Acem* kelimesinin olumsuz kullanımı bunu göstermektedir.²³ Arap kimliğinin tarihi ile Arap dilinin tarihi ve gelişimi birlikte düşünüldüğünde, dilin sosyal düzenin oluşumunda önemli bir pay sahibi olduğu söylenebilir.

Kur'ân'ın Ümmü'l-kurâ'ya yaptığı vurgu, toplumsal bir gerçekliği de yansıtmaktadır: Bu, Arap dilinin önemli göstergelerinden biri olan şiir ve dolayısıyla şairin entelektüel birikiminde tezahür eder. Şehir yaşamının ağır bastığı bölgelerde itibarlı kimselerin yanında daima bir şair olur; şairi olmayan kabilelerin sıkıntıya düşeceği varsayırdı. Bu, sadece Hicaz bölgesindeki kabileler için geçerli olmayıp, daha uzak bölgelerdeki Gassaniler ve Lahmiler'in bile yanlarında sürekli şairler bulundurmasından anlaşılmaktadır.²⁴ Bu iletişim, civardaki tüm Arapların ortaklaşa kullandığı Arapça ile mümkün olduğu hatırlanmalıdır. Müfessir Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), el-En'âm 6/92 âyeti tefsirinde "bu ifadeden maksat, Arap yarımadası" (والمراد منها جزيرة العرب) demektedir.²⁵ Mekke'nin merkezi niteliği, bölgenin sahip olduğu dini ve kutsal değerlerden, kısmen de ticari konumundan kaynaklanmaktadır. O halde Ümmü'l-kurâ ismi Mekke'nin Kâbe nedeniyle kutsal ve dini açıdan önemini ortaya koymaktadır diyebiliriz.

Kur'ân'da *Ümmü'l-kurâ* ifadesini farklı yönlerden açıklayan ifadeler bulunmaktadır. Mesela el-Kasas sûresinde (28/59) yer alan (وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا ...) âyet bunlardan biridir. Burada "ümm" kelimesindeki vurgu peygamberlerin kalabalık yerleşim birimlerine gönderilmesini de ima etmektedir. Âyette "büyük şehir" vurgusu, Mekke'nin hem ticari yönden cazibe merkezi oluşu hem de Kâbe merkezli kudsiyetin Cahiliye döneminden beri süregelmesiyle ilgilidir.²⁶ Mekke'nin önemi, sadece kendi halkından ileri gelmiyordu. Kâbe'nin kutsallığı başta olmak üzere ticari fuarlar nedeniyle de ziyaretçilerin sayısı, yerli halktan çok daha fazlaydı. Dolayısıyla âyetteki *anakent* vurgusu kutsallık (din) ve ticaret arasında oluşturulan bu ortaklıktan ileri geliyor olmalıdır. Kureyş sûresinde dile getirilen senede iki büyük ticaret kervanın kuzey ve güney (Şam ve Yemen)'e yönelmesi, Kur'ân tarafından ekonomik anlamda Mekke'nin bir cazibe merkezi konumunu perçinlediğini göstermektedir.²⁷ Öte yandan Mekke şehrinde bir kabilenin (Kureyş) Kur'ân tarafından isminin tasrih edilmesi, onlar için kullanılan

²¹ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, Kahire, 1364, 447.

²² W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, çev. Süleyman Kalkan, KURAMER Yay., İstanbul, 2016, 43.

²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/760

²⁴ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973, 14-16.

²⁵ er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/86; 27/148

²⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/590-593, er-Râzî, *Mefâtihi*, 8/155; eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 1/594; Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/11-13.

²⁷ Geniş bilgi için bk. Ahmed İbrahim Şerif, *Mekke ve'l-Medine fi'l-Câhiliyye* ve ahdî'r-Resûl, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1965, 109.

"ehlullah", "cirânullah" gibi kutsal sıfatlar²⁸ ile anılmaları, Kâbe'deki kudsiyetin ticaret ile ilişkisi bağlamında yorumlanabilir.

Ümmü'l-kurâ ifadesini destekleyen farklı bir kullanım da ez-Zuhruf 43/31. âyetinde görülmektedir. Söz konusu âyette (وقالوا لولا نزل هذا القرآن علي رجل من القريتين عظيم) "*Kur'ân'ın iki şehirden birine indirilmesi*"nden söz edilmekte, bu "iki karye"nin seçkinleri olduğu Mekkelilerin ağzından dile getirilmektedir. Söz konusu iki şehrin Mekke ve Taif olduğunda pek ihtilaf bulunmamaktadır.²⁹ Taif, bölgenin gerek iklimi gerekse konumlandığı bölge bakımından, şehircilik açısından daha elverişli görünmektedir. Mekke eşrafının sayfiye şehri olan Taif, mutedil havasıyla, Hicaz bölgesinin üç önemli yerleşim yerinden biridir. Mekke'de Kureyş'in hakimiyeti neyse, Taif'de Sakif kabilesinin konumu aynıydı.³⁰ Taif, Benî Sakif'in hâkimiyetinden itibaren Mekke'den sonra en önemli ikinci şehir haline geldi.³¹ Âyetin, Kureyş ile Sakif oğulları arasında yakın ilişkilere imada bulunduğu söylenebilir.

Hicretle birlikte gözlerin çevrildiği tek merkez olarak Medine'nin konumu ise yeni oluşumun başkenti görünümü kazanması ile, Mekke'nin statüsünü kısmen sarsmış görünmektedir. Hz. Peygamber'in "*Hz. İbrahim Mekke'yi haram kıldığı gibi ben de Medine'yi haram kılıyorum*"³² demesi kutsallığın peygamberlikle de ilgili olduğunu düşündürmektedir. Medine'nin bir adım öne çıkması, Mekke'nin konumunu bütün bütün ortadan kaldıramamıştır. Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber'in Mekke'ye dönmemesi ise siyasal nedenlerle ilgili olmalıdır.

2. KUR'ÂNDAN ŞEHRE İLİŞKİN KULLANIMLAR

Kur'ân'da sıkça kullanılan *karye*, *medine*, *beled* vb. gibi ifadelerin yanında Mekke ve diğer şehirlere yapılan atıflara da kısaca göz atmak konunun anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Ümmü'l-kurâ dışında kent/şehir ve kasaba gibi yerleşim alanlarına dikkat çeken, açık ve örtük, ifadeler çeşitlilik sergilemektedir: "Bekke", "ekinsiz yer", "beled-i emin" nitelendirmeleriyle *Mekke*³³ en çok vurgulanan şehirdir. Başka şehirler de vardır: Asıl adı Yesrib olan *Medine*,³⁴ bir yerleşim bölgesi olarak *Huneyn*,³⁵ *Kudüs*,³⁶ Hz. Şuayb peygamberin gönderildiği topluluktan ziyade şehir vurgusu hissedilen *Medyen*,³⁷ Harut ve Marut'un yaşadığı söylenen *Babil*,³⁸ Hz. Yakub, Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın bir dönem yaşadığı anlaşılan *Mısır*,³⁹ Doğu Roma (Bizans) olarak bilinen devletin sınırlarında yer alan *edna'l-ard* denen bölge,⁴⁰ benzer şekilde Yasin sûresinde *aksa'l-Medine* olarak geçen (*Antakya*) yer,⁴¹ liman kenti olduğu anlaşılan deniz kıyısında bir şehir (*hâdirate'l-bahr*),⁴² Sebe devletinin başkenti olduğu anlaşılan ve Kur'ân'da "belde-i tayyibe" diye nitelenen *şehir*,⁴³ Âd kavminin yaşadığı yerleşim bölgesi olarak

²⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/25.

²⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/580; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, 19/36; Mevdu'di, *Tefhim*, 5/272.

³⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/152.

³¹ Watt, *Hz. Peygamber Mekke'de*, 175.

³² Buharî, "Fedâilü'l-Medine", 6; Müslim, "Hac", 462.

³³ Âl-i İmrân 3/96, İbrâhîm 14/37, el-Beled 90/1.

³⁴ el-Ahzâb 33/13.

³⁵ et-Tevbe 9/25.

³⁶ el-İsrâ 17/1.

³⁷ el-İsrâ 17/1, el-Kasas 28/22, 23.

³⁸ el-Bakara 2/102.

³⁹ Yûsuf 12/21, 29; Yûnus 10/87, el-Bakara 2/61, ez-Zuhruf 43/51

⁴⁰ er-Rûm 30:2

⁴¹ Yâsîn 36/20

⁴² el-A'râf 7/163

⁴³ Sebe' 34/15.

*İrem*⁴⁴, Hz. Yunus peygamberin yaşadığı söylenen ve 100 bin nüfuslu bir yerleşim yeri (muhtemelen *Ninova*)⁴⁵ ve nihayet Hz. Lut ve kavminin yaşadığı dile getirilen, birkaç kentin birleşmesinden meydana gelen *Mütefikat* denen bölge⁴⁶ bizim tespit edebildiklerimizdir. Şüphesiz bunlardan başka şehir ve yerleşim bölgelerini ima eden âyetler bulmak mümkündür. Ancak bu şehirler konusunda geniş bir mutabakattan söz edilemez. Zira birkaçı hariç bunlara dair anlatımların hep üstü örtülü bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Müfessirlerin yorumlarından anlaşıldığı kadarıyla söz konusu şehirlerin konumu da kesin değildir. Mesela el-Mü'minûn sûresi 50. âyetinde geçen "*rabvetün*" ifadesi Şam, Mısır, Kudüs, Filistin Remle bölgesi ve hatta İskenderiye olarak bile yorumlanabilmektedir.⁴⁷ Benzer şekilde el-Bakara 2/58'de "*...girin bu beldeye ve yiyeceklerinden bol bol yiyin*" şeklinde ifade edilen beldenin hangi şehir olduğu müphem bırakılırken, tefsir yorumlarında Remle, Kudus ya da Filistin'deki Eriha kenti olduğu söylenmektedir.⁴⁸ Yani kısaca müfessirler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Kur'ân'da açıkça zikredilen veya kendisine atıfta bulunulan şehirlerin ortak özelliği, bu şehirlerin Orta doğu bölgesinde bulunmalarıdır. Rum sûresinde geçen الارض ادنى ifadesi istisnai gibi görünse de kuralı bozmamaktadır. Tarihi kayıtlar Bizans ile Sasani devleti arasında yapılan savaşın, Ortadoğu'ya yakın bir bölge olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Belki el-Fecr sûresinde (89/7) dile getirilen *İrem* şehri için nispeten bir farklılıktan söz edilebilir: Eşi menendi bulunmayan, havası, toprağı, ırmakları, bağ ve bahçeleri ve yetişen meyveleri ile tasvir edilen şehrin⁵⁰ doğal güzellikleri nazara verilirken, insani ve toplumsal yönüne vurgu yapılmamaktadır. İrem şehrine dair rivayetlere yansıyan bilgiler, tarihi ve antropolojik kayıtlar ile uyumlu ve birbirini destekler görünmemektedir.⁵¹

Bir diğer âyette, deniz kenarında olduğu söylenen (el-A'râf 7/163) şehir de böyledir. Ancak bu şehir bizim anladığımız anlamda olumlu betimlenmemekte, orada yaşayanların "sebt" gününü ilga ettikleri yönüyle şehirden ziyade orada yaşayanlara atıfta bulunmaktadır.⁵²

Şehre ilişkin belli düzeyde verilen bu somut örneklerden sonra, Kur'ân'da şehir kavramını karşılayan belli başlı kelimelerden; *karye*, *medine*, *beled*, *mısır*, *dâr* gibi daha soyut ifadelerle de kısaca temas etmek istiyoruz.⁵³

Karye: *Karye* (çoğulu *kurâ*), genelde şehir ve binalarla bağlantılı, mekân vurgusu öne çıkan,⁵⁴ Kur'ân'da şehir anlamında en çok kullanılan kelimedir. Arapçada *karyetü'n-neml* "karınca yuvası", *karyetü'l-ensâr* denildiğinde ise Medine'nin kastedildiği söylenir.⁵⁵ Tekil, tesniye ve çoğul formda Kur'ân'da 57 kez zikredilmiştir.⁵⁶

⁴⁴ el-Fecr 89/7-8.

⁴⁵ es-Sâffât 37/147. İgili bölüm şu şekildedir: (وَأُرْمَلْنَا إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَرْبُوعٍ)

⁴⁶ et-Tevbe 9/70

⁴⁷ et-Taberî, *Câmi*, 17/54; el-Kurtubî, 15/47-48, es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 10/590; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 10/125.

⁴⁸ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 1/98; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 1/317.

⁴⁹ Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 21/43.

⁵⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 14/344.

⁵¹ Alfonso Archi, "In search of Armi", *Journal of Cuneiform Studies*, 2011, vol. 63, p. 5-34.

⁵² Mevdudî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 2/106.

⁵³ Fiil formunda kullanılan *iskân* ve *bevve* gibi kelimeler (bk. İbrâhîm 14/37 ve el-Hac, 22/26) bulunsa da bunlar isim formuna nazaran daha az sayıdadır ve meseleyi tüm yönleriyle incelemediğimiz için bunları ele almayı gerekli görmüyoruz.

⁵⁴ Ebü Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhîm Sâmerrâi, Dâru mektebeti'l-hilâl, Beyrut, 1408/1988, 5/203; Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lügâ*, tahk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, 1964, 9/276; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts., 3617; Muhammed b. Muhammed Abdürrezzâk el-Hüseynî Ebü'l-Feyz ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, tahk. Abdülmecid Katâş, Kuveyt: 2001, 39/283, 283.

⁵⁵ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 39/283, 283.

⁵⁶ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 543-544. Ayrıca bk. Necla Yılmaz, *Kur'ân'da Karye Kavramı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE., Rize, 2015.

Medîne: "şehir" anlamında Ârâmî ve İbranca'dan geçtiği söylenmektedir. Başlıca iki farklı anlamdan; birincisi çoğulu *medain/müdü*n olan ve "bir yerde ikamet etmek" anlamında "مدن" kökünden, ikincisi borçlu ve köle anlamına gelen "دين" kökünden türediği dile getirilmektedir.⁵⁷ Medine ifadesi Kur'ân'da Hz. Muhammed'in hicret ettiği şehrin dışında diğer bazı şehirler için de kullanılmıştır.⁵⁸ Kelime, 17 kez geçmektedir.⁵⁹

Mısır: Bu kelime de İbrânîce belgelerde Misray şeklinde geçmektedir. Mısır Proto-Semitik *mâsôr* (sur, kale) kelimesinden geldiği söylenmektedir.⁶⁰ Kur'ân'da 5 yerde geçen⁶¹ kelime, farklı âyetlerde, özel isim olabileceği gibi cins isim olabileceğini de düşündürmektedir.⁶² el-Bakara 2/61 âyetinde, tek çeşit yemekle yetinemeyeceklerini söyleyen İsrâil oğullarına, Hz. Musa "...öyleyse *inin şehre*" (اهبطوا مصرا) demektedir fakat bu şehrin neresi olduğu söylenmemektedir.

Beled/Belde: *Beled* veya *belde* sözlükte "şehir, memleket" "insanların bir arada yerleşik olarak yaşadıkları yer" olarak tarif edilmektedir.⁶³ Kur'ân'da her iki kullanım da geçmektedir. Belde kelimesi 19 defa kullanılmakta⁶⁴ ve kelime Sebe ülkesi⁶⁵, Mekke şehri⁶⁶ ya da herhangi bir şehir⁶⁷ gibi farklı yerlere işaretlenmektedir.

Dâr: Türkçe'de çoğul formu "diyar" olarak kullanılmakta; "etrafında dönülen şey" yanında "ev, bina, geniş arsalı konak, mahalle, kible, zaman, şehir ve belde" anlamlarına gelmektedir.⁶⁸ Kur'ân'da sıkça geçen bu ifade, şehir ve kasaba anlamı yanı sıra *cennet*,⁶⁹ *cehennem*,⁷⁰ *ahiret*⁷¹ ve *ev*⁷² manasına da kullanılmaktadır. Şehir anlamında kullanımları da bulunmaktadır.⁷³ Kur'ân'da 47 kez geçmektedir.⁷⁴

Bu dört kavramın sınırlarını tespit etmek güç olsa da bir kısım ayırımlara ulaşmak mümkündür. Mesela Mekke için *karye* ve *beled* kelimeleri kullanılırken, *mısır* ve *medine* kelimeleri tercih edilmektedir. Ayrıca bu kelimeler içinde baskın olan kavram *karye* olup *medine*, *mısır*, *belde* ifadeleri karşısında açık bir üstünlükten söz edilebilir. *Karye*, sosyo-kültürel zeminde "yığınlar", "kuru kalabalıklar"ı imlerken; *medine* hak ve sorumlulukların daha belirgin olduğu merkezleri ima ettiği söylenebilir.

2.1. TEFSİRLERE YANSIYAN YORUMLAR

Kur'ân'da şehri ifade eden kullanımlardan; bir yerde *karye* olarak geçen kelime birkaç âyet sonra *medine* ile yer değiştirebilmektedir. Kur'ân'da bunun başka örneklerini göstermek mümkünse de biz üç örnekle sınırlı kalarak, müfessirlerin bu konudaki temel yaklaşımlarını nakletmekle yetineceğiz. el-Kehf

⁵⁷ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 35/51, 36/156; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 4161-2.

⁵⁸ el-Hicr 15/67; en-Neml 27/48; Yâsîn 36/20.

⁵⁹ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 662-663.

⁶⁰ Hilal Görgün, "Mısır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, 29/557.

⁶¹ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 668.

⁶² ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 14/127; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 4214; Hamdi Yazır, *Hak Dini*, 1/369.

⁶³ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 7/443; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, tahk. A. Muhammed Harun, Dâru'l-Mısriyye, Mısır, 1384/1964, 14/127-129; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 1340;

⁶⁴ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 133-134.

⁶⁵ Sebe' 34/15.

⁶⁶ el-Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35; en-Neml 27/91; el-Beled 90/1, 2; et-Tîn 95/3.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/196; el-A'râf 7/57, 58; en-Nahl 16/7; el-Furkân 25/49; Fâtır 35/9; el-Mü'min 40/4.

⁶⁸ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 11/317; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 1450-1455.

⁶⁹ Yûnus 10/25; Fâtır 35/35.

⁷⁰ er-Ra'd 13/25; el-Mü'min 40/52; İbrâhîm 14/28; Fussilet 41/28; el-A'râf 7/145.

⁷¹ el-Bakara 2/94; el-En'âm 6/32, 135; el-A'râf 7/169; Yûsuf 12/109; er-Ra'd 13/24, 42; en-Nahl 16/30; el-Kasas 28/37, 77, 83; el-Ankebût 29/64; el-Ahzâb 33/29; Sâd 38/46; el-Mü'min 40/39.

⁷² el-İsrâ 17/5; el-Kasas 28/81.

⁷³ er-Ra'd 13/31; el-Enfâl 8/47; el-Hicr 15/80; Hûd 11/65 ve 67; el-Haşr 59/8

⁷⁴ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 264-265.

sûresinin 77. âyetinde geçen "şehir halkından yardım talebi"nde "karye" ifadesi kullanılırken, bağlam değişmeksizin, 82. âyette yerleşim yerine "medine" denilmektedir. Benzer bir durum Yâsîn sûresinde de görülmektedir: 13. âyette "وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ" "Onlara, şu şehir (karye) halkını misal getir" denilirken, 20. âyete gelindiğinde söz konusu şehir için " مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ ", "şehirin (*medîne*) öbür ucu" denilmektedir. Bir başka örnek Lut kıssasıyla ilgilidir. Diğer iki örnekten daha farklı bir kullanıma işaret eden el-Hicr sûresi 67. âyette, Hz. Lût'un yaşadığı şehir; "medine" olarak belirtilmişken kıssanın geçtiği diğer sûrelerde⁷⁵ "karye" lafzı tercih edilmiştir.

Müfessirler, el-Kehf sûresindeki durum için, kelimenin ilk geçtiği yerde müterâdifin kullanıldığı, âyette geçen *medîne*'nin, kıssanın baş tarafındaki *karye* olması veya *medîne*'nin *karyenin* ismi olduğu, birbiri yerine kullanılabileceğini söylemekte, kelime değişimini vurgulamaktadırlar.⁷⁶ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) kıssa anlatımında önce *karyenin* daha sonra *medîne*'nin zikredilmesini, dil açısından birbirinin yerine kullanılabileceğine delil saymaktadırlar.⁷⁷ Bikâî (ö. 885/1480), el-Kehf sûresinin 77. ve 82. âyetlerinde geçen *karye* ve *medîne* farkına ilişkin, 77. âyette önce geçen *karye*'nin yermeyi (zemm) ifade ettiği, bunu da kelimenin türediği "قرا" kökünün cimriliği gerekli kılan *toplama* manasına geldiğini belirtmektedir.⁷⁸ *Medîne* kelimesi için ise *ikamet* manasının esas olduğunu, bu nedenle 82. âyette, *medîne* kelimesinin kullanıldığını söylemektedir.⁷⁹ Ebüssuûd (ö. 982/1574 ve el-Âlûsî (ö. 1270/1854), kıssada geçen yerleşim yeri için bağlam farklılığı nedeniyle *karye* kavramının kullanıldığını belirtmektedirler.⁸⁰ Buna göre, "ikinci âyette geçen şehrin, iki yetim ve salih babaları nedeniyle *medîne* kavramıyla ifade edilmiş olabileceğini, *karye*'de ise bu anlamın olamayacağı söylenmektedir.⁸¹ Başka yorumlar da vardır: Mesela, ilk kullanımda *karye* kelimesinin tercih edilmesi şehir halkının görgüsüzlüğü nedeniyle *tahkir*; *medînenin* tercih edilmesi ise yetimler ile ilişkisi nedeniyle *tazim* ifade ettiği söylenmektedir.⁸²

Yâsîn sûresi hakkında da müfessirlerin yorumları benzer nitelikler göstermektedir. Mesela bazı müfessirler görüşlerini sadece tefsir kısmında kullandıkları kelimelere yansıtırlarken⁸³ bazı müfessirler ise sadece *karye* ve *medîne* ile kastedilenin aynı yer olduğunu ifade etmekte⁸⁴ ya da böyle bir değişimin dil açısından bir sorun olmayacağını belirtmektedirler.⁸⁵ Bazı tefsirlerde *karye*, "medinetü Antakya" şeklinde açıklanırken, *karye* ile *medine* özdeş kılınmaktadır.⁸⁶ Bazı müfessirler *medîneyi* *karyenin* bir bölümü gibi algılamak⁸⁷ bazıları ise *medînenin* büyük bir yerleşim mekânı olduğunu söylemektedirler.⁸⁸ Bikâî, *karye* lafzı yerine, şehrin sınırlarının uzaklığı ve kozmopolitliğini en iyi ifade eden kelimenin *medîne* lafzı olduğunu söylemektedir.⁸⁹ Ayrıca önce *karyenin*, sonra *medînenin* zikredilmesini, *karyenin* geniş-

⁷⁵ el-Enbiyâ, 6/74, el-Furkân 25/40, el-Ankebût 29/31 ve 29/34.

⁷⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, tahk. Abdullah Mahmud, Müesseser't-Tarihi'l-Arabî, Beyrut, 1423/2002, 2/599; el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/334, 354; er-Razi *Mefâtihu'l-gayb*, 21/157, 163.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 9/176; Şeş-evkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/420.

⁷⁸ İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, Kahire, ts., 12/114.

⁷⁹ el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 12/122.

⁸⁰ Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., 5/238; Şehâbeddin Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1972, 16/2.

⁸¹ el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 16/12.

⁸² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 9/176.

⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/521.

⁸⁴ Muhyiddin İbn Ahmed Mustafâ Dervîş, *İrâbü'l-Kur'ân ve beyânühû*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 1415/1994, 8/187.

⁸⁵ Muhammed Mekki en-Nâsîrî, *et-Teyyîr fi ehâdîsi't-tefsîr*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985, 5/256.

⁸⁶ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 7/11; Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 22/358, 365.

⁸⁷ Ebu Hayyan, *Bahru'l-muhîr*, 7/314; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 7/12.

⁸⁸ er-Razi *Mefâtîh*, 26/55.

⁸⁹ el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 16/104, 109.

liğine ve büyüklüğüne işaret olarak açıklayan yorumlar da vardır.⁹⁰ Buna göre *medîne* kelimesi şehrin merkezinin yanı sıra çevresini de kapsamaktadır. Bir başka yorumda; "aksa'l-medine" ifadesi şehirle değil, o şehrin ileri gelenleri anlamındadır, denilmektedir.⁹¹

Netice olarak, bu yorumların, konumuz açısından şehrin tasarım ve tasvirine ilişkin açıklayıcı bir yanı bulunmamaktadır. Burada altı çizilmesi gereken husus, müfessirlerin zihninde *karye* ile *medine* arasında kesin bir ayırımın bulunduğu görülüyor olmasıdır. Bugün, insan bilicinin ürünü olarak kabul edilen şehir ve şehirciliği, Kur'ân'ın terminolojisi ile algılamının doğru bir yöntem olduğunu söylemek zor görünmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Kur'ân, ilgili kavramları şehircilik açısından kullanmaz. Onun bu ifadeleri kullanma gerekçesi tamamen ilahî bir gerekçeye dayanır. Kur'ân'da helak edilenlerin *medine* lafzından ziyade *karye* lafzıyla kullanılması bu nedenle olmalıdır. Şu ayetlerde bu, açıkça görülür:

"İşte Rabbin zulmeden kentleri (الْقُرَى) yakaladığı zaman böyle yakalar. Doğrusu O'nun yakalaması, çok acı ve çok çetindir"⁹², "Halkı uslu kimseler olsaydı, Rabbin o kentleri (الْقُرَى), zulüm ile helak edecek değildi"⁹³, "İşte şu kentler (الْقُرَى) de zulmetmeye başlayınca onları helak ettik. Onları helak etmek için de bir süre belirlemiştik."⁹⁴

Bu bilgidен hareketle aynı şehre, bir âyette *karye*, diğer âyette *medîne* denilmiş olması, Kur'ân'ın hedefi açısından anlamlı olabilir. Yoksa şehrin bizatihi kendisi açısından bir anlamdan söz edilemez. Klasik dönem müfessirleri, modern dönem yorumcularının aksine, söz konusu âyetleri olgusal değil dilsel yönden açıklama yoluna gitmişlerdir ki bu, doğru ve isabetli bir açıklama yöntemidir. Bize göre onlar, en azından -birazdan ele alacağımız üzere- bugün oldukça tuhaf kaçan bazı modern yorumcuların düştüğü hatalara düşmemişlerdir.

3. ŞEHRİN DELÂLETİ SORUNU

"Kur'ân ve şehir" denildiğinde, biri kelime ve lafızlar diğeri ise olgunun kendisi açısından iki durum söz konusudur. Kelimeler nihayetinde olgunun kendisi olmayıp sadece ona işaret eden dilsel göstergelerdir. Bu nedenle yukarıda dile getirilen *karye*, *medine*, *mısır*, *beled*, *dâr* kelimelerinin salt ve yalın olarak bir şehir tasarımı sunmadığı ve sunamayacağı ortadadır. Söz konusu kelimelerin kullanımları böyle bir amaca yönelik değildir. Kur'ân bu kelimeleri kullanırken, şehirden ziyade şehirde yaşayanlar söz konusu edilmekte; şehrin kendisi ikincil derecede önem taşımaktadır. Bu yönüyle de Kur'ân, bir şehir modeli sunmaz. Yani şehir, Kur'ân açısından hiçbir zaman özne değildir, hep nesnedir. Mesela Muhammed sûresi 47/13. âyette geçen "مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجْنَاكَ" /seni şehirden çıkarırlar" ifadesinde, Kur'ân'ın merkeze aldığı "sen"dir, "şehir" değildir. Bu, içinde şehir ve kasaba geçen diğer âyetler için de geçerlidir.

Biz, Ümmü'l-kurâ ifadesinden bir şehir modeli çıkarılamayacağını söylerken; bunun sadece kelimeler düzeyinde değil, olgunun kendisinin de buna imkân vermediğini düşünmekteyiz. Yukarıda dile getirilen kelime ve lafızlardan "şehre ilişkin bir tasavvur" çıkmayacağı gibi Kur'ân'da açık ya da işaretten dile getirilen şehirlerin de olgusal bir anlamı bulunmamaktadır. Ümmü'l-kurâ ifadesi bağlamında da durum

⁹⁰ el-Âlûsî, *Râhu'l-meânî*, 22/220.

⁹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/407.

⁹² Hûd 11/102

⁹³ Hûd 11/117

⁹⁴ el-Kehf 18/59

değişmemektedir. Bizim kanaatimiz bu ifadenin önemi Mekke'nin kutsallığı nedeniyle olup Arafat, Safa, Merve, Müzdelife, Makam-ı İbrahim gibi rükünlerin çepeçevre kuşattığı Kâbe münasebetiyledir.

Mekke'nin ve Ümmü'l-kurâ'nın konumunu belirleyebilmek için filolojik değiniden sonra *kronolojik* ve *tarihsel* duruma da işaret etmek gerekmektedir. Zira konu etrafında görüş beyan etmenin bu iki yöntem dışında başka bir yolu -bize göre- bulunmamaktadır. Şehrin (Mekke) tarihsel ve kronolojik durumunun tahlili, mesafe almamıza önemli derecede katkı sağlayacağını düşünüyoruz. *Havlehu* (çevre) ifadesinden hareketle Hz. Peygamber döneminde sadece Arap yarımadasındaki şehirlere bakmak eksik bir bakış açısı olacağından, acaba 7. yüzyılda dünyanın farklı yerlerinde bulunan şehirlerin durumuyla Mekke mukayese edildiğinde nasıl bir tablo ile karşılaşılacaktır? Bu sorunun cevabı, konu hakkında daha önce yazılmış akademik makalelere atıfla aranmaya çalışılacaktır. Bizim temel iddiamız, Ümmü'l-kurâ ifadesi başta olmak üzere Kur'an'da geçen şehirle ilgili kelimelerden bir "model şehir" çıkarılamayacağı yönündedir. Bu nedenle bizim iddiamızın aksini dile getiren bazı akademik makalelere atıf yaparak meseleye yaklaşmanın daha yararlı ve konunun anlaşılmasına katkısı olacağı kanaatindeyiz. Kuran ve şehir üzerinde dile getirilenleri daha kısa, Mekke özelinde dile getirilenleri ise kısmen detaylandıracağız.

"Kur'an ve Şehir" başlıklı akademik bir makalede, "dâr" kelimesinin hem cennet hem de cehennem için kullanıldığından hareketle "dâr"ın içi güzel şeylerle doldurulduğunda bu beldenin cennet gibi, kötü şeylerle de inşa edildiğinde cehennem gibi olacağı" söylenmektedir. Şehirlerin yapılaşması ve düzenlenmesinde ulvi değerlerin dikkate alınması gerektiğine işaret eden makalede; "şehirde caminin yeri", "alışveriş merkezlerinde mescit bulunup bulunmaması", "azgın zenginlerin varlığı" gibi kriterler dile getirilmekte ve bunlara riayet etmeyen bir şehrin "Allahın emrinden çıkan şehir" olarak nitelenmekte ve şöyle denilmektedir: "şehirlerimizin *ahiretimize hizmet edecek* nitelikte olması beklenmelidir."⁹⁵

Bir başka makalede, "imar konusunda problemler başta olmak üzere şehir hayatı ve bununla ilgili bütün detayları düzenleyen Kuran ayetlerinin (...) çokluğu karşısında insan inanılmaz derecede hayrete düşmektedir"⁹⁶ denilmekte ve neredeyse Kur'ân'dan bir inşaat projesi (!) çıkarmaktadır. Bir diğerinde ise makale sahibi bu görevi Hz. Peygamber'e vermektedir: Yazar, "muhtemelen bu süreçte onun zihni, şehir merkezinin tespiti ile meşgul idi" demektedir ve Hz. Peygamber'in "Mekkeli muhacirler için yapılacak evlerin yerlerinin tespiti için kent mahallelerinin tasarımı ve planlanmasını yaptığını" söylemektedir.⁹⁷

Ad, Hud ve Şuara sûrelerinde kentleşmenin anlatıldığı, şehirleşmenin, Hz. Hud döneminde başladığı, İrem şehrini kuran Ad kavminin mimarlık ve mühendislikte ileri bir düzeyde olduğu, mutlak manada şehir kurucusunun ise Hz. Salih olarak gösteren "Kur'ân'da Yerleşim Yeri Anlamına Gelen Kelimeler" başlıklı makalede yazar, Semud kavminin bilimsel olarak çok ileri düzeyde olduğunu, onların şehir blincinin gelişmesini ise *diyâr* ve *medine* kelimeleri yanında "وتحتون / *Oyuyorsunuz*" ifadesinden hareketle açıklamaktadır. Dahası, "dâr" kelimesinin evlerin mimari yapısına "diyâr" kelimesinin onların bağ, bahçe, yurt ve topraklara, medine kelimesinin ise en büyük yerleşim yeri anlamına geldiğinden söz etmektedir.⁹⁸

Mekke'nin metropol olduğu tespitinden hareketle kaleme alınan bir diğer makalede⁹⁹ yazarın dile getirdiği "dünyanın göbeği", "iktisadî, tarihî, coğrafi, siyasi, kültürel açılardan bir dünya şehri" olduğu

⁹⁵ Ali Karataş - Emine Özbek Sert, "Kur'ân ve Şehir", Şehir ve Erdem, Fecr Yay., Ankara, 2017, s. 23, 27, 28.

⁹⁶ Kassem Toueir, "Kur'ân Bakış Açısıyla Şehirlerin Planlanması...", s. 326, 333.

⁹⁷ Tahsin Koçyiğiyit, "Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", s. 80.

⁹⁸ Kahraman, "Kentlerin Doğuşu: Kur'ân'da Yerleşim Yeri Anlamına Gelen Kelimeler", s. 396, 400, 401, 402, 404.

⁹⁹ Köksal Alver, *İslam Şehri Kurmak: Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru*, s. 74.

yönündeki tespitlerine katılmak mümkün görünmemektedir. Mesela sadece kültürel açıdan Mekke'de hiçbir zaman bir "amfi tiyatro"nun bulunmayışı, yazarın söylediklerinin en azından bir bölümünü ihtiyatla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Mekke ve Medine'nin şehir kimlikleri ile ele alındığı makalede dile getirilenleri okuyan sıradan biri için Mekke'nin adı Ümmü'l-kurâ değil, olsa olsa "Mutlu Arabistan" (!) olmalıdır.¹⁰⁰ Öncelikle Ümmü'l-kurâ ifadesi *metropolis*'i iki açıdan ifade etmez: Birincisi dilsel olarak *başkent*, *büyükşehir*, *metropolis* gibi ifadeler, kökleri eskiye uzansa da modern dönem terimleridir. Siyasal ve toplumsal bilincin ilerlemesine paralel olarak üretilmiş kavramlardır. Bunun 7. yüzyıl Arap coğrafyasında reel karşılığı gösterilemez. Aslında sadece Kur'ân'ın nâzil olduğu dönem değil, bugün bile İslam dünyası şehirlerinin *metropol* ölçeğinde herhangi bir şehrin varlığı tartışmalıdır. Olgusal olarak da denemez. Zira Batı'nın ürettiği bu kavramlar, içinde yaşadıkları şehir tasarımının bir ürünüdür. (*Metropolis* teriminin Yunanca olduğu hatırlanmalıdır). Oysa İslam dünyasında böyle bir tasarım olmadığı gibi fiiliyatta da örneğini göstermek pek mümkün gözükmemektedir.

"Kur'ân'da Şehir Tasarımının Nitelikleri (Mekke Örneği)" başlıklı bir diğer makalede ise içerikten bağımsız olarak sadece ara başlıklara bakıldığında bile modern bir dünya kenti görüntüsü ortaya çıkmaktadır. "Güvenli Kent", "Özgür Kent", "Güzel Şehir", "Bağımsız Şehir", "Müreffeh Kent", "Adil Yönetilen Kent" ve "Barış Kenti". Yazar, "Adil Yönetim" başlığı altında, *Daru'n-Nedve* dolayımında, Hamidullah'ın burası için "Mekke Şehir Devletinin Parlamentosu" ifadesini kullanmasını delil getirmektedir: "*Daru'n-Nedve bir parlamento olduğu gibi, aynı zamanda bugünkü şehir kulüpleri ve tiyatrolar gibi bir fonksiyon da icra ediyordu*".¹⁰¹ Öncelikle merhum Hamidullah Hoca'nın Daru'n-Nedve için kullandığı "Mekke Şehir Devleti'nin Parlamentosu"¹⁰² ifadesi bize göre fazla abartılı bir tanımlama olup gerçeği resmetmemektedir. Zira 7. Yüzyılın başında ne Mekke, bir şehir devletidir ne de Daru'n-Nedve bir parlamento. Bunun sadece bugünkü modern algımızla değil, kendi dönemseller şartları içinde doğru olmadığını biliyoruz. M. Watt, "şehir devleti" ifadesi için "olsa olsa bir "Mekke Sistemi"nden söz edilebilir" demektedir.¹⁰³ Daru'n-Nedve, Hamidullah Hoca'nın da kısmen vurguladığı üzere, bir kısım küçük çaplı sosyal ve kültürel etkinliklerin konuşulduğu, hikâyelerin anlatılıp şiirlerin okunduğu gece toplantıları yapılan bir yapıdan fazlası değildi. Hele hele bir "şehir kulübü" olmadığı gibi mesela yüzyıllar önce Ege sahillerinde bolca örnekleri bulunan tiyatrolar tarzında bir fonksiyon da icra etmemiştir. Bu, Mekke şehrinin yönetimi bağlamında bir tür "ileri gelenler topluluğu" anlamında *mele* kavramının şümulüne dahil olabilir. Mekke'nin ve Kureyş'in ileri gelenleri anlamında *mele*, kabileyi topluca yöneten kimseler olmanın yanında Mekke'nin yönetimi anlamında da söz sahibiydiler.¹⁰⁴

Söz konusu makalede "Mekke kentinin Kur'ân'da bildirilen temel niteliklerinden birisi de özgürlüktür" denilmektedir. "Özgür Kent" başlığı altında Kâbe'nin isimlerinden biri olarak kullanılan "Beytü'l-Atık" ifadesinin "Özgür Ev" olarak tercümesi hem filolojik açıdan hem tarihsel açıdan sorunludur. Gerçi yazar "atık" kelimesine "eski, kıymetli, hür, soylu ve şerefli" anlamları verse de buradan "özgür ev" deyimine nasıl ulaştığı meçhuldür. "*Bize göre Atık ifadesi Kâbe'nin özgürlüğüyle ilgilidir*" diyen yazar, Taberî'nin şahitliğini delil olarak zikretmektedir: Tarihi gelişmelerden kastedilen; Bizans, İran ve Habeş imparatorlarının Mekke'yi ele geçirmek istemelerine rağmen, oranın bir yabancı hakimiyeti altına gir-

¹⁰⁰ Ünlü Yunan coğrafyacı Batlamyus (ö. 168?), bu ismi tarım yapmaya bile elverişli olmayan Mekke için değil, yeşili bol olan Arabistan'ın güney kesimi, Yemen bölgesi için (*Arabia Felix*) uygun görmektedir. Bk. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 26. Krş. Cevad Ali, *el-Mufassal*, 1/68.

¹⁰¹ Elik, "Kur'ân'da Şehir Tasarımının Nitelikleri (Mekke Örneği)", 2/53-54.

¹⁰² Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 46.

¹⁰³ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 39.

¹⁰⁴ Cevad Ali, *el-Mufassal*, 4/47-49. Cevad Ali, Mekke'de bilinen anlamda merkezi bir hükümetin olmadığına, en ilkel biçimi ile dahi olsa bir devletin de bulunmadığına dikkat çekmektedir. krş. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 33.

memesi kanıt olarak sunulmaktadır. Bu doğru bir bilgi olmakla beraber eksik bir yorumdur; zira özgürlük sadece bir şehir ya da ülkenin işgal edilmesiyle sınırlandırılmayacak kadar geniş bir kavramdır. Fil Vakası ve Ebrehe ordularının Kâbe'yi işgal girişimini tarihi bir veri olarak kullanması da *özgürlük* ile *bağımsızlık* arasındaki ayrımın çok net yapılamadığı anlamına gelmektedir.¹⁰⁵

"Müreffeh Kent" başlığı altında, şehrin ekonomik açıdan refahını Hz. İbrahim'den başlatmakta, onun verimsiz bu topraklar için yaptığı duayla bu şehrin bereketlendiğini söylemektedir ki dönemin şartları dikkate alındığında Mekke'nin sosyo-ekonomik düzeyinin "müreffeh" kelimesinin şumulüne girmediği rahatlıkla söylenebilir. "Barış Kenti" tanımlamasını ise özellikle Haram aylar özelinde dile getiren yazar, Mekkelilerin bu kurala titizlikle uyduğunu dile getirdikten birkaç satır sonra Müslümanlardan küçük bir gurubun müşriklerden birini öldürdüğünden bahisle haram ayların da pekâlâ ihlal edilebilir olduğunu, zımnen kabul etmiş görünmektedir. Yazı da "Çevreci Kent" vurgusu da ihmal edilmemektedir. Mekke özelinde çevre düzenlemesi konusunda; ağaçların kesilmemesi, hayvanların avlanması, buna mukabil ağaç dikmenin ve yeşilliğin teşvik edilmesi, korunması gibi önlemler¹⁰⁶ buna delil olarak sunulmaktadır. Hz. Peygamber'in sahabeyi ziraate teşvik ettiği, ziraati kazanç kaynaklarının en üstünü olarak niteleyen sözleri¹⁰⁷ ya da sığırın ardından çift sürüp, ziraate razı olup cihadı terk eden kavmi Allah'ın zillete düşüreceğine dair hadislerin¹⁰⁸ varlığı, Hz. Peygamber'in Medine dönemine ait sözleri ve uygulamaları olmalıdır. Mekke'nin çevre şartları ziraate elverişli değildi, uygulamada tarımın olduğuna dair elde mevcut veri de bulunmamaktadır.¹⁰⁹ Ayrıca bazı Kur'an pasajlarında, yerleşik hayata geçip ziraatle uğraşmayı, toprağı işleyen bağ ve bahçe sahibi kimselerin yerildiği bilinmektedir.¹¹⁰

Makalede, Mekke için söz konusu edilen nitelikler içinde belki sadece, "Güvenli Kent" vurgusu önem taşımaktadır. Zira bu ifade Kur'an'da bizzat dile getirilmektedir. Beled ve Tin sûresinde "güvenli kent"e yapılan vurgu buranın kutsal kent oluşu ile ilgili olmalıdır. Zaten ilk sûrede, şehrin üzerine edilen yeminin ardından baba ve oğula, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e kasem edilmesi de bunu göstermektedir. et-Tin sûresinde kutsal Sinâ Dağı ile birlikte anılması da bunu desteklemektedir. Talan ve yağmacılığın sıradanlaştığı bir yerleşim bölgesinde "emin" (güvenli) vurgusu şüphesiz önemlidir. Kur'an'da, el-Ankebût (29/67), el-Kasas (28/57) ve Kureyş (106/4) sûrelerinde de "güvenli şehir" vurgusu yinelenir. İslam vahyinin temel bir ilkesi olarak şehrin güvenli oluşunu tasrih etmesi, İslam toplumunun büyümesinde büyük bir itici güç oluşturmuştur. Zaten güvenlik olmadığı takdirde ticaret gelişemez. Dolayısıyla ekonomik, sosyal ve siyasal yaşam sürdürülebilir bir yaşam olmaktan çıkar. Can güvenliğinin olmadığı, gasp ve talanın tek kriter olduğu bir coğrafyada Mekke'ye duyulan güven, istisnaidir ve bu da daha ziyade Kur'an'ın işaret ettiği bir imkândır. Kur'an açısından bu imkânın olabirliği Kâbe'nin kutsallığıyla doğrudan ilişkilidir. Ancak yine de belirtmek gerekir ki bu güvenlik ebedi ve kalıcı değildir; zira gerek peygamber öncesi gerekse peygamber sonrası dönemde yaşanan olumsuz pek çok örnek bilinmektedir.

Hülâsa Ümmü'l-kurâ bağlamında Mekke ve şehir için dile getirilenleri çeşitli açılardan eleştiri konusu yapmak ve tek tek öyle olmadığını ayrıntılı göstermek mümkünse de bu, makalenin sınırlarını zor-

¹⁰⁵ Elik, "Kur'an'da Şehir Tasarımının Nitelikleri", 1/54-55.

¹⁰⁶ Tirmizî, "Fedailü'l-Cihad", 11; Ibn Mace, "Cihad", 19.

¹⁰⁷ Cevad Ali, *el-Mufâssal*, 8/27.

¹⁰⁸ Emrah İndi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2018, s.20.

¹⁰⁹ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 26.

¹¹⁰ Mesela el-Kehf 18/44, el-Kalem 68/17-33.

lamak olacaktır. Ancak biz Cevad Ali'nin kitabında yer alan, Mekke de yol,¹¹¹ sokak¹¹² ve bina (ev)¹¹³ konusunda dile getirilenlere sadece atıfta bulunacak ve farklı bir bağlamda daha önemli gördüğümüz iki örnekle yetineceğiz. Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde tüm Mekke halkının Kureyş kabilesine mensup olduğu¹¹⁴ görüşünü ihtiyatla ele almakla beraber, Kureyş-i Bitah ve Kureyş ez-Zevahir ayırımı üzerinde durmak istiyoruz. Aslında Kureyş'in bu durumu, nazil olduğu dönemde Kur'ân'a yansıyan tek kabile olması yönüyle de dikkat çekicidir.¹¹⁵ Hz. Peygamber'in nübüvvet görevinden çok daha önceleri Mekke şehrinin yerleşim planlamasında kabile ve üstünlerin ayrıcalığına dayanan Bitah ve Zevahir ayırımı bir şehir planlaması olarak belki de Mekke şehir tarihinin tek ve en önemli olayıdır. Bu ayırım, şehrin ilk kuruluşu sırasında mahallelerin belirlenmesinde hiç de özgür, adaletli ve barışçıl olmayan bir şekilde yapılmıştır. Bilindiği gibi Kusay b. Kilâb (ö. 480?) zamanında meskûn bölgeler ikiye ayrılmış ve Kureyş-i Bitah denen ayrıcalıklı sınıfı -ki bunlar Kusay ve onun büyük babasının soyundan gelenlerin tümünü içine alır- Kâbe'nin hemen yakınında yer alan bölgelere yerleştirilmiş, geri kalanlar (Kureyş-i Zevahir) ise şehrin dışında kalan uzak mahallelere yerleştirilmişti.¹¹⁶ Hiç de adil olmayan bu yerleşim planının değiştirildiğine dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi muhtemelen Hz. Peygamber döneminde de bu ayırım devam etmiştir. Bitah ve Zevahir ayırımına benzer bir başka ayırım da *hums* (ahmesi) ve *hille* ehli ayırımıdır. İslâm'dan önce, Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş ve onun müttefiki olan kabilelere *hums* (ahmesi), onların dışında kalanlara ise *hille* deniliyordu. Fil olayında Ebrehe'nin ordusunun bozguna uğraması neticesinde, şehrin en gözde mekânı olan Kâbe'nin kutsallığından pay çıkararak Kureyş sülalesine "ehlullah" nazarıyla bakılmış, böylece Ahmesiler, Mekke'de yaşayan diğer Araplar'ın kendileriyle bir olamayacağını iddia etmişlerdi.¹¹⁷

Dile getireceğimiz ikinci olay ise Arapların asabiyet duygularının, İbn Haldun'un da belirttiği gibi, bir şehir inşa etmeye elverişli olmadığına dairdir. Asabiyet ve bedavet, onların en temel niteliğidir. Kısa- ca Hz. Peygamber'in vefatından bir süre sonra yaşanan karışıklıklarda Halife ordusu, Mekke önlerine gelerek şehri önce kuşatmış (24 Eylül 683), sonra da tarumar etmiştir. İki ay süren bu kuşatma neticesinde kutsal kent mancınıklarla tahrip edilmiş, atılan taşlarla Kâbe neredeyse yok olmakla yüz yüze gelmiştir.¹¹⁸ Kısaca, kutsal ve kutsala ait olanları dahi dikkate almayan bir bilincin; şehir, mimari, estetik gibi ince duyguları dikkate alması beklenemez.

4. OLGUNUN KENDİSİ: ŞEHİR

Bilindiği üzere şehir yaşamı, Sümerler'den itibaren büyük gelişmeler göstermiş, Anadolu, Antik Yunan, Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'da büyük şehirlerin oluşmasından sonra uygarlık tarihi bambaşka bir seyir takip etmiştir. Büyük yerleşim birimlerinin Mezopotamya'da çıkmaya başlaması tesadüf olmadığı gibi aynı tarihlerde büyük devletlerin sahneye çıkması da tesadüfi değildir. Mesela Babil imparatorluğu, tarihte hem devlet hem şehir kimliğiyle öne çıkmış bir yerleşim bölgesidir. Kanunlarıyla meşhur Hammurabi (MÖ.1750), bir anlamda devlet ve şehir'i özdeş hale getirmiş yöneticilerden biri-

¹¹¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 7/331.

¹¹² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 7/365.

¹¹³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 5/5.

¹¹⁴ Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/556. Örneğin Cevad Ali bu görüşte değildir. Krş. Cevad Ali, *Mufasssal*, 4/29.

¹¹⁵ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 29.

¹¹⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/27.

¹¹⁷ Ezraki, *Ahbaru Mekke*, 1/177, 179.

¹¹⁸ el-Ezraki, *Ahbârü Mekke*, 1/289-294; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Dâru Hicr, 1417/1998, 11/690.

dir.¹¹⁹ Bunun düşünsel temellerini ise antik Yunan'da Aristoteles (MÖ. 322)'in yaptığı bilinmektedir. Onun teorik olarak temellendirdiği Yunan şehir (*police*) modeli, öğrencisi Büyük İskender ile pratiğe dönüşmüş; onun özellikle doğu seferi sonrasında pek çok bölgede mimarisi, felsefesi ile planlı programlı şehirler görülmeye başlamıştır. İskenderun kenti bunun örneklerinden biridir.¹²⁰

Bugün modern arkeoloji ve antropoloji, 7. yüzyıl dünya coğrafyasında şehir adına önemli kentlerin varlığına dair çok sayıda kazı, belge, bulgu yayınlamaktadır. İskenderiye, Antakya, İstanbul, Tarsus, Girit, Bergama, Atina, Kartaca, Milas, Efes, Edesa, Hierapolis, Persapolis, Palmira ve irili ufaklı onlarca antik kent ilk akla gelen yerlerdir. Bu yerlere ilişkin onlarca kayıttan sadece birkaçına temas etmekle yetineceğiz: Fenikelilerin kurduğu Tunus'taki Kerkouane kentinin iyi bir şehir planı, iyi tasarlanmış düzenli aralıklarla birbirini kesen sokakları bulunan bir dama tahtası örüntüsü sergilediği dile getirilmektedir. Bu yönüyle, Mezopotamya çıkışlı olduğu kabul edilen Fenikelilerin Batı'ya şehirleşmeyi miras bırakanlar olduğu söylenmektedir.¹²¹ Greko-Romen dünyasının ilk planlı şehirlerinin Güney İtalya ve Sicilya, Avrupa'da ızgara sistemine göre düzenlenen ilk şehirlerden Paestum [Poseidonia] ve Antik Yunan'a öncülük eden Batı Anadolu merkezli İyonya şehirleri bu bağlamda anılmaya değer kentlerdir. Miletoslu Hippodamos'a atfen "Hippodamos" tarzı şehir planından söz edilmesi, şehrin yeniden inşasında kullanılan ızgara sistemi nedeniyle olmalıdır.¹²² Efes kentine özgü ünlü bir *yasa*'ya göre şehrin yapımında görev alan mimar, maliyet hakkında söz vermek zorundaydı. Yaptırımını da bulunan bu söze göre; plan tamamlanana kadar mimarın mal varlığı kefalete bağlanır, iş bittiğinde maliyet aşımında mimarın mal varlığından kesintiye gidilirdi ki bu bölgedeki şehir bilincinin hangi düzeyde olduğuna dair bir fikir vermektedir.¹²³ 7. yüzyıl Mezopotamya bölgesinde öne çıkmış şehirler de vardır: Harran ve Cündişapur bu şehirlerdendir.¹²⁴ Kenan ili, Kur'ân'ın da tanıklığı ile önemli yerleşim birimlerinden biridir. Mısır konumu ile, imalat ve ticaretle, büyük bir devrim yaşadığı, oluşan bu devrimin nüfus üzerinde Mezopotamya kentlerindeki etkinin benzerini meydana getirdiği söylenmektedir.¹²⁵ Hint kıtasında yer alan Harappa kenti ise 30 bin dolaylarında bir nüfusu kaldırabilecek boyutlarda, sokakları atık su için ayrıntılı mazgal ve drenaj sistemleriyle, evlerde banyosu olan, kıyafet değiştirmek için daha küçük odaları bulunan ve nihayet büyük yüzme havuzu boyutlarında hamamlardan söz edilmektedir.¹²⁶

7. yüzyıl Mekkesinin durumunu, bu bilgiler ışığı altında yeniden karşılaştırmak yararlı olabilir. Ümmü'l-kurâ ifadesinin bir şehircilik terimi olup olamayacağına ilişkin, iki bilge filozofun şehir konusundaki tanıklığıyla konuyu bitirmek istiyoruz: Zaman ve coğrafya olarak birbirinden oldukça farklı bu iki isimden biri Roma'lı düşünür Vitruvius (ö. MS. 15), diğeri ise 15. yüzyılda İslam düşünce tarihinin önemli ismi İbn Haldun (ö. 808/1406)'dur. *Mimarlık Üzerine* adlı ünlü eserinde, bir şehrin inşa edilme koşullarını ayrıntılı biçimde ortaya koyan Vitruvius, şehir için en uygun yerin seçilmiş olmasını ilk şart olarak dile getirmekte ve şöyle demektedir: "*En başta sağlık koşullarına en uygun bölgenin seçimi. Bu*

¹¹⁹ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca - Tamer Tosun, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1991, s. 72.

¹²⁰ Jona Lendering, *Büyük İskender*, çev. Burak Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 195.

¹²¹ Warwick Ball, *Arabistan'dan Öteye (Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenmesi I, Fenikeliler Araplar ve Avrupalının Keşfi)*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2017, s. 58-596.

¹²² Warwick Ball, *Arabistan'dan Öteye*, s. 58.

¹²³ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Basım, İstanbul, 2019, s. 226.

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk.; M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015; Şinasi Gündüz, "Atargatis, Kült Merkezi Edessa (Urfa)", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2004, s. 611.

¹²⁵ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi)*, çev. Filiz Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 2001, s. 121.

¹²⁶ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya Tarihi (İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına)*, çev. Mehmet Morali, Alfa Yay., İstanbul, 2013, s. 129. İlgili kaynak için bk. Hermann Kulke - Dietmar Rothermund, *A History of India*, Routledge Press, New York 1998, p. 23.

*bölge yüksek bir yerde olacaktır; ne sisi buzu olacaktır; iklimi de ne sıcak ne soğuk, ılıman olacaktır.*¹²⁷ İyi bir yapıtı ancak iyi bir mimarın yapabileceğini söyleyen düşünürü göre bir şehir ya da onun minyatürü olan konut yapımında üç temel özellik bulunmalıdır: işlevsellik (*utilitas*), sağlamlık (*firmitas*) ve güzellik (*venustas*).¹²⁸ İbn Haldun'un Vitruvius'dan haberdar olduğuna dair bir bilgimiz bulunmasa da *Mukaddime*'de şehir ve şehircilik üzerine yer alan bir kısım pasajlar "*Mimarlık Üzerine*" adlı yapıtta dile getirilenler ile büyük ölçüde örtüşmektedir. İbn Haldun, uzun uzun Arapların şehirden anlamadıklarını ifade etmekte, bu durum onların bedevi (göçebe) olmaları ile ilişkilendirmekte, Arapların kurduğu şehirlerin kolay yıkıldığını, bunun nedenini ise onların hüner ve sanayiden uzak bir topluluk olmalarına bağlamaktadır.¹²⁹

SONUÇ

Kur'ân'da Ümmü'l-kurâ ifadesi müfessirler tarafından ittifakla Mekke şehri bağlamında açıklanmıştır. Ancak bu ifadenin anlamının yorumlanmasında farklı bakış açıları görülmektedir. Bunlardan biri de söz konusu ifadenin şehir ve şehircilik anlamında kullanılmasıdır. Bu makalede Kur'ân'da iki defa farklı sûrelerde geçen bu ifade biçimi üzerinde durulmuş ve kavramın anlam alanı bu açıdan belirlenmeye çalışılmıştır. Kur'ân'da bu ifadeyi destekler mahiyette başka kelimeler ve kavramlara kısaca temas edilmiş ve bilhassa şehir ve yerleşim birimleri anlamında *karye*, *medine*, *mısır*, *beled* ve *dar* kelimeleri ele alınmıştır.

Ayrıca Kur'ân'da açık ya da gizli atıflarla geçen şehirlere temas edildiği görülmektedir. Kur'ân'da özellikle *karye* ve *medine* kelimelerinin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu ise klasik tefsir kaynaklarında şehircilik açısından değil başka bakımlardan, mesela daha çok filolojik ve dilsel açıdan, yorumlanmıştır. Neticede şehir isimleri ve yerleşim birimleri anlamına gelen kelimelerin kullanımı hakkında genel bir tutum çıkarmak kabildir. Buna göre: Kur'ân'da şehir olgusu Mekke'de dahil olmak üzere özne olarak öne çıkmaz. Şehirde yaşayanlar açısından nazara verilmektedir.

Bunun başka bir göstergesi de Kur'ân'da *helak edilen şehirler* vurgusunun sıklıkla tekrar edilmesidir. Bu nedenle Kur'ân'da bir kısım kelimelerden hareketle Şehir ve şehirciliğe ilişkin düşünce inşa etmek doğru olmadığı gibi sağlıklı bir yaklaşım da değildir. Kur'ân'ın nâzil olduğu dönem için Ümmü'l-kurâ bir gerçekliğe tekabül etmektedir. Mekke'nin civar şehirlere karşı üstünlüğü, şehir ve mimari açıdan olmayıp din ve kutsallık bağlamında bir üstünlüktür. Ayrıca Kâbe merkezli kutsallığın Mekke'nin ticaret potansiyeli ile olan yakın ilişkisi konunun önemli yanlarından biridir. Netice olarak Mekke'nin Kâbe merkezli kutsallığı ile şehir kimliğine ilişkin dile getirilenler doğru ve haklı bir gerekçe olabilir; ancak onun şehir tasarımı olarak bir örneği söz konusu değildir. Dolayısıyla Ümmü'l-kurâ ifadesinden bir şehir modeli çıkarılamaz. Bugün gelinen noktada "akıllı ev", "akıllı devlet", "akıllı şehir" gibi kavramların tedavülde olduğu bir dünyada Mekke'nin şehircilik açısından bir evrenselliğinden söz edilemeyeceği kanaatindeyiz.

¹²⁷ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine*, s. 36.

¹²⁸ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine*, s. 14.

¹²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Velidi Togan, MEB Yay., İstanbul, 1986, 2/265. O, şöyle demektedir: "şehrin tabii bayındırlığı türlüce olur. Araplar ise şehirler kurarken bu gibi tabii şartlara riayet etmezler. Şehir kuracakları yerin ancak develerini beslemeye uygun olup olmadığına dikkat ederler. Suyunun hoş ve kötü olmasına, bol veyahut az olduğuna bakmazlar." (A.y.).

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire, 1364/1945.
- Âlûsî, Şehâbeddin Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-meânî fi tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'îl-mesânî*, 30 Cilt, Dâru lhyâi'l-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1972.
- Bakır, Abdulhalik - Sezer, Betül, *Anadolu'nun İnanç ve Kültür Şehri Antakya (Münir Atalar Armağanı)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 20166, ss. 81-118.
- Ball, Warwick, *Arabistan'dan Öteye (Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenşi I, Fenikeliler Araplar ve Avrupa'nın Keşfi)*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2017.
- Bergen, Lütfi, *Medeniyet-Müslüman Toplumsal-İğün İnşası*, MG V Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cevad Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arabî kable'l-İslâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1980.
- Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973.
- Derzeve, M. İzzet, *et-Tefsîrû'l-hadis tertîbu's-suverî hasebe'n-nüzûl*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Kahire, 2000.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîru'd-Dîn el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhîd*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muriz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- Elik, Hasan, "Kur'ânda Şehir Tasarımının Nitelikleri (Mekke Örneği)", *Kur'ân Mesajı: İlimi Araştırmalar Dergisi*, 1998, sayı: 7-8, ss. 40-55.
- Elik, Hasan, "Kur'ân'da Şehir Tasarımının Temel Nitelikleri (Mekke Örneği)", *Kur'ân Mesajı: İlimi Araştırmalar Dergisi*, 1998, sayı: 8, ss. 48-63
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul, 1996.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luga*, tahk. A. Muhammed Harun, c. 1-16, Dâru'l-Misriyye, Mısır, 1384/1964.
- Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke vemâ cæe fihâ mine'l-âsâr*, tahk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheys, Mektebetü'l-Esedî, 2003.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhim Sâmerî, Dâru Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1408/1988.
- Hamidullah, Muhammed, "el-l'laf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu. *Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1962, sayı: 9, ss. 213-222.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1993.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, tahk. Abdüsselam Abdüssâfi Muhammed, c. 1-6., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zeki Velidi Togan, c. 1-3, MEB Yay., İstanbul, 1986.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, c. 1-15, Müessesetü Kurtubâ, Kahire, 1421/2000.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, c. 1-21, Dâru Hicr, 1417/1998.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts.
- İndi, Emrah, *Arap Coğrafyası ve Kur'ân*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.
- Kahraman, Ferruh, "Kentlerin Doğuşu: Kur'ân'da Yerleşim Yeri Anlamına Gelen Kelimeleri Tahlil", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2020, c. 24, sayı: 1, ss. 391-413.
- Koçyiğit, Tahsin, "Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 2, sy. 31, ss. 73-88.
- Kulke, Hermann - Rothermund, Dietmar, *A History of India*, Routledge Press, New York 1998.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahemd, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, tahk. Kamil Muhammed-Giyâs el-Hâc Ahmed, c. 1-24, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1467/2006.
- Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Heyet, c. 1-7, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Râzî, Muhammed Fahreddin b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 1-32, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015;
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman Ebi Bekr, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-efsîri'l-me'sûr*, tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, c. 1-17, Merkezi Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003.
- Şerîf, Ahmed İbrahim, *Mekke ve'l-Medine fi'l-Cahiliyye ve ahdî'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1965.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr el-câmiu beyne fenniyyi'r-rivayeti ve'd-dirayeti min ilmi't-efsîr*, tahk. Abdurrahman Umeyre, c. 1-5, Dâru İbni Haldûn, Beyrut, 1994.
- Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vili'âyî'l-Kur'ân* tahk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, c. 1-26, Dâru Hicr, Kahire, 2001.
- Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, tahk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, c. 1-11, Dâru'l-Meârif. Kahire, 1962.
- Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir*, c. 1-3, Dâru'l-Tunusiyye, Tunus, 1984.
- Toueîr, Kasseem, "Kuran'ın Bakış Açısıyla Şehirlerin Planlanması Şam-ı Şerif'in İnşasında Fıkıh ve Sünnet'in Tesiri", çev. Nurettin Gemici, Hikmet Yurdu, 2010, c. 3, sy. 5, ss. 323-342.
- Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Süleyman Kalkan, KURAMER Yay., İstanbul, 2016.
- Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yay., İstanbul, 2019.
- Yakût el-Hamevî. Şihabuddîn Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-büldan*, c. 1-5, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1397/1977.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed Abdürrezzâk el-Hüseynî Ebû'l-Feyz, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, tahk. Abdülmecid Katâş, c. 1-40, Türasü'l-Arabî, Kuveyt, 2001.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad, c.1-6, Mektebetü'l-Arabiyye, Riyad, 1418/1998.